

TÜRKMENISTAN

Esasy Netijeler: Türkmenistanda dini azatlyklaryň has agyr bozulmalary saklanyp galýar. 2007-nji ýyldaky az sanly çäklendirilen reformalara seretmezden, ýurduň kanunlary, syýasatlary we iş praktikalary halkara adam hukuklary normalaryny, şol sanda din ýa-da ynanaçlar babatyndaky azatlyklary hem, doly bozýar. Hasaba alnan we hasaba alynmadyk dini toparlary yzarlamak we olaryň üstüne polisiýa hüjümleri dowam edýär. 2003-nji ýylyň din baradaky repressiw kanuny öz güýjünde galýar, hem-de ähli dini toparlar üçin uly kynçylyklar döredýär. Türkmen kanunçylygy harby gullugyň ýerine raýatlyk alternatiwasyny amala aşyrmaga ýol bermeýär we dokuz sany Iogowa Şaýatlary ynsap esaslary boýunça gullukdan ýüz döndüreni üçin türmä basyldy. Bu agyr hukuk bozulmalar sebäpli, Birleşen Ştatlaryň Halkara Dini Azatlyklar baradaky Komissiýasy (USCIRF) Birleşen Ştatlaryň hökümedine ýene-de 2014-nji ýylda Türkmenistany “aýratyn alada döredýän ýurt”, ýa-da AADÝ, diýip bellemegi teklipe edýär. Komissiýa Türkmenistan üçin AADÝ belgisini 2000-nji ýyldan bäri teklipe edýär, emma Döwlet Departamenti entek muny amala aşyranok.

Meseläniň taryhy

Türkmenistan öňki Sowet Soýuzynyň çäklerindäki iň ýapyk döwlet. 2006-njy ýylyň ahyrynda aradan çykan ýurduň birinji Prezidenti Saparmyrat Nyýazow dünýäniň iň bir repressiw we izolirlenen döwletleriniň birine ýolbaşçylyk etdi. Hakykat ýüzünde hiç-hili garaşsyz köpçülikleýin işjeňlige ýol berilmedi we 2003-nji ýylyň din baradaky kanuny dini çäreleriň aglaba köpüsini gadagan etdi. Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşynda Nyýazowyň dinä-çalymdaş şahsyýet kulty agalyk etdi. Bu şahsyýet kulty onuň Ruhnama kitabynda esaslandyryldy we ol kitap ýurduň dini we bilim sistemalaryna girizildi.

2007-nji ýylyň başynda prezidentlik wezipesini eline alanyndan soň, Prezident Gurbanguly Berdimuhammedow 11 sany syýasy tussagyň, şol sanda öňki baş müftiniň, boşadylmagyny buýurdy; Nyýazowyň şahsyýat kultyna belli bir çäklendirmeler girizdi; iki sany täze resmi adam hukuklary komissiýalaryny esaslandyrdy; hem-de 13 sany kiçi dini toparlary hasaba aldy. Ol ýurduň içindäki syýahat üçin polisiýa kontrolygyny ýeňilleşdirdi we Türkmenistanyň daşky dünýä üçin birazrak köpüräk açyk bolmagyna ýol berdi. Emma ol ýurduň agyr kanunlaryny üýtgetmeýär, repressiw kontrolyk edýän döwlet strukturasyny ýerinde saklaýar, hem-de hemme ýerde göze ilýän prezidentiň şahsyýet kultyny gaýtadan döredýär. Köp raýatlara, aýratynam dini çärelere gatnaşmaga gitjeklere, daşary ýurtlara syýahat etmäge rugsat berilmezligi dowam edýär. Şeýle bolsada, Türkmen hökümedi 2013-nji ýylyň iýul aýynda 110 000 töweregi adamyň Rus-Türkmen iki raýatlygyna ýol bermegini dowam etjekdigini yglan etdi. Ol adamlaryň köpüsi Rus Prawoslaw hristianlary bolup, bu çäre olaryň daşary ýurtdaky dindeşlerine duşmagyny ýeňilleşdirer.

Türkmenistanyň konstitutsiýasy dini azatlyklara güwä geçýändigini, diniň döwletden aýrydygyny, hem-de dini ynanyşa seretmezden raýatlara deňligi wada berýär. Emma 2003-nji ýylyň kanuny bu bellenenlere garşy bolup durýar. 2007-nji ýyldaky reformalara seretmezden, bu kanun berk hasaba alyş kriteriýasyny girizýär we hasaba alynmadyk dini toparlar tarapyndan islendik çäräni gadagan edýär; ähli daşary ýurt maliýe goldawy barada döwletiň habarly edilmegini talap edýär; hususy öýlerde hudaýa çokunmagy gadagan edýär we diňe ruhanylara

jemgyýetçilik ýerlerinde dini eşik geýmäge ýol berýär; hem-de dini bilime agyr we kemsidiji çäklendirmeleri girizýär. Hökümet tarapyndan bellenen Din İşleri boýunça Geňeş (DIG) dini meselelere seredýär. DIG Sünni Musulman we Rus Prawoslaw dini ruhanalarynyň işe alynmagyna, wezepesini ýokarlandyrmagyna we işden boşadylmagyna kontrollýk edýär; dini kiataplary senzuranadan geçirýär; hem-de ähli hasaba alnan toparlaryň işjeňligine gözegçilik edýär. DIG agzalary öz içine diňe döwlet işgärlerini hem-de Sünni Musulman we Rus Prawoslaw ybadathanasynyň wekillerini alýar.

Özüniň 2013-nji ýyldaky Bütündünýä Periodiki Gözegçiligine beren ýazmaça jogabynda Türkmenistanyň hökümedi BMG-nyň Adam Hukuklary Baradaky Geňeşiniň önünde islendik kanunyň dini toparlaryň işjeňligini çäklendirýändigini ýa-da kanuny hasaba alynmandygy sebäpli dini işjeňligi jenaýata öwürýändigini inkär etdi.

Dini Azatlyk Ýagdaýy 2013-2014

Dini we Adam Hukuklary boýunça işler üçin jeza: 2014-nji ýylyň ýanwarynda täze administratiw kodeksi has “bikanun” bolan dini işjeňlikler üçin jezany artdyrdy. Hökümet dini we adam hukuklary buýunça işler üçin türmä basmak, mejburi derman bilen bejeriş we jerime salmak ýaly ýowuz jezalary girizmegini dowam edýär. Ýakyn ýyllarda Musulmanlar, Protestantlar we Iogowa Şaýatlarý tussag edildi, jerime sezewar edildi, türmä basyldy ýa-da öz dini ynançlary üçin ýurduň içinde sürgün edildi. Forum 18 täzelikler gullugynyň habar bermegine görä, 2013-nji ýylyň sentýabrynda, polisiýa Mary şäherinde öňki dini ynsap tussagy bolan pastor Ilmyrat Nurlyýew tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän hasaba alynmadyk Protestant ýygnyňyşmasyna gaýtadan basyş etmäge başlady; pastoryň gaýtadan tussag edilmek mümkinçiligi alada döretmegini dowam edýär. 2013-nji ýylyň dekabrynda Daşoguzda bolşy ýaly hatda hasaba alnan dini toparlar hem polisiýa reýdlerine sezewar edilip bilner. Baptist tomus lageri hem 2013-nji ýylda polisiýa tarapyndan reýd edildi we ýapyldy. Gullykdan ýüz döndüreni üçin türmä basylan dokuz adamyň üstesine, bir Protestantyň we bir Iogowa Şaýadynyň öz ynançlary üçin türmä basylandygy belli. Birnäçe ýyly psihiatriki hassahanada geçiren disident ymam baradaky habarlar ýitip başlady; “Olaryň diridigini subut et” diýlip tanalýan döwlete degişli bolmadyk guramalaryň täze koalisiýasynyň maglumatlaryna görä bu informasiýa ýetmezçiligi başgada onlarça syýasy we dini tussaglara hem degişli. Mundan başgada, Halkara Gyzyl Haç Komitetine Türkmenistanyň türmelerine girmäge ýol berilmezligi dowam edýär.

Dini işjeňliklere Hökümediň kontrollýgy: Gizlin polisiýa, terrorizme garşy polisiýa bölümleri, ýerli häkimiýetler we ýerli DIG-iň resmi wekilleri hasaba alnan we alynmadyk dini jemgyýetlere reýd etmegini dowam edýärler. Hasaba alynmadyk toparlara hudaýa çokunmak üçin ýerleri kärendesine almak, satyn almak ýa-da gurmak gadagan. Hatda hasaba alnan toparlar hem elýeterlilik çäklendirilen hökümet rugsadyny almaly. Ýörite karar Türkmenistanyň içinde dini tekstleri çap etmegi gadagan etdi we diňe hasaba alnan toparlar beýle tekstleri kanun esasynda import edip bilýärler. Din baradaky kanun şeýle-de hususy dini bilimi gadagan edýär. Musulmanlara ýurduň daşyna dini bilim üçin syýahat etmäge ýol berilmeýär we halkara syýahaty gadagan edilen türkmen raýatларыnyň uzyn spisogy saklanylýar. Ýurtdaky birinji dine degişli bolmadyk in uly topar bolan Rus Prawoslaw Ybadathanasynyň Türkmenistanyň içinde ruhanylary okatmak üçin edarasý ýok, emma Rus Prawoslaw erkek adamlaryna dini okuw üçin ýurtdan çykmaga ýol berilýär.

Ynançlary sebäpli gullukdan ýüz döndürýänler: Türkmen kanunçylygynda gullukdan ýüz döndürýänler üçin harby gullygyň raýatlyk alternatiwasy ýok. Gullukdan ýüz döndürenler iki ýyla çenli türmä basylyp bilýärler, ýöne 2009-njy ýyla çenli Türkmen hökümedi şertli jezalary berdi. Hazirki wagtda dokuz sany Iogowa Şaýatlary harby gullukdan ýüz döndüreni üçin türmede saklanýlar we rehimsizlige sezewar edilýär; başga dört adama şertli jezalar berildi; 2013-nji ýylda olaryň BMG-a şikâyat eden garyndaşlaryna howp atyldy, olar gynanyldy we uruldy.

Dini Guramalary Hasaba alyş: 2005-nji ýyldan bäri, Bahai, birnäçe Baş-onlyk (Pnetakostal) toparlary, Ýedinji Günün Adwentistleri, birnäçe Ýewengelist ybadathanalary, hem-de Krişna Düşünmek Jemgyýeti ýaly käbir kiçi dini toparlar hasaba alyndy. 2010-njy ýylda Türkmenistan BMG-nyň Adam Hukuklary Baradaky Geňşinene ýurtda 123 sany hasaba alnan dini toparlaryň bardygyny, hem-de olaryň 100 sanysynyň Sünni we Şaýy Musulmanlardygyny we 13 sanysynyň Rus Prawoslawlardygyny aýtdy. Käbir toparlar wagt talap edýän we aç-açan bolmadyk prosesidigi üçin hasaba durmazlyk kararyna geldi. Käzbir Şaýy Musulman, Ermeni Apostol ybadathanasy, käbir Protestant toparlary, hem-de Iogowa Şaýatlary bolsa özleriniň hasaba almagy haýyş edýän birnäçe arzalarynyň yzyna gaýtarylmagyna sezewar boldular.

Içerki Dini İşlere Hökümediň Gatyşmagy: Türkmen hökümedi dini jemgyýetleriň içerki ýolbaşçy saýlaýyş we guramaçylyk işlerine gatyşýar. 2013-nji ýylyň başynda ýurduň prezidenti täze Baş Müftini belledi. Türkmen Musulmanlaryny hökümediň formal Yslam dini bilimi bolan ymamlary beýle bilimi bolmadyk şahsyýetler bilen çalyşandygy aladalandyrýar. Şeýle-de, resmi syýasata görä, daşary ýurtda dini bilim alan bolsa, onda olar ymam bellenilmeýär. Türkmen hökümedi, köpüräk sana rugsat berlendigine garamazdan, entegem ýylda Haja gidýänleriň sanyny 188 adam bilen çäklendirmegini dowam edýär. Habar berlişine görä ýerli gizlin polisiýa işgärleri Musulman we Prawoslaw ruhanylardan öz işleri barada zygider hasabat bermegini talap edýärler.

ABŞ-nyň Syýasatlary üçin Rekomendasiýalar

Soňky onýyllygyň dowamynda ABŞ-nyň Merkezi Azajadaky syýasatynda Owgan urşy agalyk etdi, hem-de adam hukuklary we dini azatlyklar esasy alada öwrülmedi. USCIRF-iň pikirçe bu syýasat geljek üçin peýdaly bolmady. Üýtgäp duran regional geo-syýasy ýagdaýyň Birleşen Ştatlar üçin täze howpsyzlyk talaplaryny döretmegide, döretmezligide mümkin, emma USCIRF ABŞ-nyň hökümedini Türkmenistandaky dini azatlyklara we muňa degişli adam hukuklaryna prioritet hökmünde seretmäge çagyryýar. ABŞ-nyň hökümedine Türkmenistany AADÝ diýip bellemegi teklipe edmegiň üstesine, USCIRF ABŞ-nyň hökümedine şu aşakdakylary amaly aşyrmagy hem teklipe edýär:

- Adam hukuklary we dini azatlyklar meselesini Türkmen hökümedi bilen geçirilýän ähli iki-taraplaýyn duşuşyklarda gozgamaly, ony halkara adam hukuk normalaryna gabat gelýän täze kanunlary we praktikalary kabul etmäge çagyrmaly, bu meseleler boýunça ysygider hasabat beriş mehanizmlerini döretmeli, hem-de ähli dini tussaglary, şol sanda gullukdan ýüz döndürenleri, boşatmaga çagyrmaly;

- ABŞ-nyň Ilçihanasynyň adam hukuklary aktiwistleri we metbugat bilen aktiw kontaktlary saklaýandygyna güwä geçmeli, Türkmen hökümedi bolsa her bir tussag üçin öz maşgalasyna, adam hukuklary gözegçisine, ýerlikli mediki alada we aklawja has giňeldilen elýeterliginiň bardygyna güwä geçmeli;
- Türkmenistandaky dini azatlyklar we degişli adam hukuklary baradaky ýagdaýyň BMG we ÝHHG ýaly degişli halkara forumlarda jemgyýetçilik tarapyndan sorag edilmegini goldamaly, hem-de Türkmenistanda ýerleşýän we terrorizme hem ekstrimizme garşy hökümediň has ýerlikli jogap bermegini isleýän BMG-nyň Merkezi Aziýada Prewentiw Diplomatýa boýunça Regional Merkezine (UNRCCA) öz işiniň adam hukuklary aspektini ýokarlandyrmagyny goldamaly;
- Türkmen hökümedini BMG-nyň Dini Ynançlaryň Azatlygy baradaky Ýörite Habarçysynyň ýene bir gezek ýurda sapar etmegine razylaşmaga, hem-de Kazyýetiň Garaşsyzlygy boýunça we Adam Gynamak boýunça Habarçylaryň saparlaryna razylaşmaga çagyrmaly, sapar üçin anyk seneleri bellemeli, hem-de olaryň saparlary üçin ähli we zerur şertleri döretmäge çagyrmaly;
- Onýyllyklara çeken izolýasiýany ýeňip geçmäge kömek etmek üçin Habar beriş Ýolbaşçylar Geşesiniň Türkmenistan üçin öz içine dini azatlyklar, adam hukuklary we bilim esaslary baradaky maglumatlary alýan radio habarlary we internet programmalaryny artdyrmagyny goldamaly, hem-de Türkmenistanyň hökümedi tarapyndan 2013-nji ýylda ýapylan, ýurtda 20 ýyllap işlän, ABŞ-nyň Parahatçylyk Korpusynyň işiniň gaýtadan başlanmagy üçin basyş etmegi dowam etmeli; hem-de
- Döwlet Departamentiniň ylmy barlaglar üçin, öz içine dini azatlyklary we adam hukuklaryny, şeýle-de Ewraziýa okuwlaryna degişli dil programmalaryny alýan, Titul VIII programmasy üçin maliýe fondlary gaýtadan döretmeli.